

ЗА НАЦЫЯНАЛЬНУЮ СВЯДОМАСЦЬ

12 снежня 1904 г. цар Мікалай II падпісаў указ, у якім здымаўся ранейшыя абмежаванні на выкарыстанне мясцовых моваў у дзеяці заходніх губернях Расейскай імперыі — Гарадзенскай, Кіеўскай, Ко-венскай, Менскай, Магілёўскай, Падольскай, Віленскай, Віцебскай і Валынскай. Гэтае рашэнне, прынятае напярэдадні першай расейскай рэвалюцыі, было для ўрада вельмі важным ходам, яно мела на мэце ўлагодзіць палітычную напружанасць, што нарастала на фоне расейска-японской вайны. Праўда, рэвалюцыйныя настроі апаноўвалі тады шырокія тэрыторыі расейскай дзяржавы, але ў заходніх губернях яны мелі спецыфічныя характеристары — тут сацыяльныя ўмовы перапляталіся з нацыянальнымі проблемамі.

Рашэнні ўказу датычыліся не толькі польскай і літоўскай моваў, самастойнасць якіх — нягледзячы на абмежаванні — не ставілася пад сумнёў, але таксама беларускай і ўкраінскай, афіцыйна трактаваных як расейскія дыялекты. Такім чынам, адбылася істотная перамена ў стаўленні да беларусаў і ўкраінцаў. Што было прычынай гэтага важнага і беспрэцэдэнтнага рашэння? Распаўсюджаная думка, нібыта рэвалюцыя 1905 г. прымусіла цара выдаць такі ўказ, не вытлумачвае да канца ўсіх справы, асабліва матываў гэтага рашэння. Па-першае, указ выйшаў яшчэ да выбуху рэвалюцыі, а па-другое, ніводная з палітычных партый, якія дзейнічалі тады на тэрыторыі Беларусі, не выстаўляла такога патрабавання ў дачыненні да беларускай мовы. Аднакага ўздзейння на рашэнне цара не мог мець і грамадскі попыт на беларускую кнігу, якая на мяжы XIX і XX стст. была яшчэ з'явішчам надзвычай рэдкім.

Такім чынам, рашэнне пра скасаванне абмежаванняў на беларускамоўны друк, без сумнёву, было вынікам палітычных умоваў, якія склаліся на заходніх ускраінах імперыі. Непрызнанне нацыянальнай самастойнасці беларусаў і стрымліванне развіцця іх мовы і літаратуры спрыяла пашырэнню сярод інтэлігенцыі апазіцыйных настроў, якія прыводзілі да супрацоўніцтва з польскім незалежніцкім рухам, і прытым вельмі лёгка, дзякуючы традыцыйным уплывам польскай культуры ў Беларусі. З гледзішча расейскіх інтарэсаў, асабліва небяспечнай

была актыўізацыя дзейнасці Польскай Партыі Сацыялістычнай, якая імкнулася да пашырэння сваіх упłyvaў сярод беларусаў, украінцаў, літоўцаў і выкарыстоўвала агітацыйную літаратуру на іх родных мовах. Таму, ідуучы ў галіне моўнай палітыкі насустроч культурным надзеям інтэлігенцыі гэтых народаў, урад разлічваў прыгарнуць іх сімпатіі да Pacei, а тым самым стварыць сур’ёзную процівагу польскім палітычным уплывам.

Затое цяжка адназначна высветліць, ці гэтае рашэнне ўраду адлюстроўвала сапраўднае прызнанне права беларускага народа на свабоднае развіццё сваёй мовы і літаратуры, ці было ўсяго толькі пытаннем тактыкі. Аб прапагандысцкай накіраванасці ўказу сведчыць досьціць абмежаваная сфера ўжывання беларускай мовы. У прыватнасці, яе самастойнасць так і не была афіцыйна прызнаная. Не дапускалася ўжываць яе і ў публічных школах, нават у такіх цікільных прaporцыях, як польскую і літоўскую. Але варта заўважыць, што толькі ўвесень 1904 г. пачалася распрацоўка першага лемантара на гэтай мове, а да выходу першай граматыкі заставалася яшчэ чатыраццаць гадоў. Такім чынам, адсутнічалі найпрасцейшыя перадумовы для імгненнай змены статуса беларускай мовы. Але, калі не заглыбляцца ў гэту спрабу, можна з упэўненасцю сцвярджаць, што ўказ Мікалая II стварыў легальныя падставы для дзейнасці, накіраванай на змену статуса гэтай мовы ў будучыні. Папраўдзе, урад не быў зацікаўлены ў тым, каб гэты працэс прыспешваць, але, у прынцыпе, і не стрымліваў яго, пакідаючи ажыццяўленне сваіх пастановаў грамадскім дзеячам.

Указ і рэвалюцыя прывялі да значнага росту цікаўасці да беларускай кнігі. Пра гэта сведчыць захаваныя ў Галоўным архіве старажытных актаў лісты да Аляксандра Ельскага — памешчыка з Замосця Менскай губерні, аўтара шматлікіх артыкулаў пра Беларусь, яе мінулае, мову і літаратуру, друкаваных у пецярбургскім «Край» ды іншых часопісах, аўтара і выдаўца некалькіх папулярных беларускіх брашур, нарэшце, перакладчыка на беларускую мову першай кнігі «Пана Тадэвуша» Адама Міцкевіча, выдадзенай у 1893 г. у Львове. Цікава ахарактарызаваны тагачасныя настроі ў лістах настаўніцы Ядвігі Ціхінскай з маёнтка Прусан з-пад Крычава Магілёўскай губерні, напісаных А. Ельскаму ўлетку 1905 г. У першым з іх ад 03.06.1905 г. Я. Ціхінская піша: «Шаноўны пан! Пара было б сёння ўзяцца за складанне беларускага лемантара, калі бы Вы падумалі аб tym. З той хвіліны, калі можна будзе адкрываць прыватныя школы (мы ўжо таксама пачынаем будаваць і збіраць на гэта грошы), неабходна даць падручнікі лемантара і беларускія кніжкі. Мой бацька складае беларуска-польска-расейскі слоўнік, і гэта даказвае, што ён беларускі патрыёт... Прашу даслаць мне каталог альбо спіс беларускіх кніжак і падаць адрес, дзе можна дастаць для сялян сёння хоць пару асобнікаў...»¹.

Ельскі даслаў ёй некалькі кніжак і следам за гэтым атрымаў яшчэ адзін ліст ад 07.08.1905 г. наступнага зместу: «Я страшэнна ўдзячнай Вам за прысланыя мне кніжачкі, якія чытала з маімі хлопчыкамі, каб яны маглі пазней прачытаць на вёсцы сваім старым. Я беларуска з нараджэння, бо з паходжання [напэўна, з пераканання. — Ю. Т.] я полька і дзеля гэтага адчуваю сябе авбавязанай падтрымліваць іх родную мову, таму што ў іх мала сумленных апекунуў, асабліва ў нашай губерні. Узімку дзякуючы майм намаганням тут паўстае школа... Беларусь у мінулым была нашай малодшай сястрой, можа, будзе роўная з намі ў інтэлігэнцыі і самаадчууванні — сёння, хоць і адарваная ад нас, яшчэ чакае нашай дапамогі»².

Аднак надзеі на адкрыццё публічных беларускіх школаў не здзейсніліся, таму ў розных мясцовасцях краю арганізоўваліся нелегальныя. Як паведамляла Соф'я Дабрынская, такую школку адкрыла яе маці, Леванціна Корсак, у маёнтку Бардзіловічы на Віцебшчыне³. Гэтую самую школку зарганізаваў Канстанцін Гардзялкоўскі ў Папоўцы Сенненскага павета, таксама на Віцебшчыне, у ёй настаўнічаў пазней выдатны беларускі паэт і празаік Якуб Колас. Гэта былі не адзінкавыя з'явішчы, пра што сведчыць стварэнне ў 1907 г. Беларускага Наставіцкага Саюза, які, зрэшты, неўзабаве зліквідавалі ўлады.

Скасаванне забаронаў на друк і грамадская цікавасць да беларускай кніжкі стварылі магчымасць для таго, каб распараць выдавецкую дзейнасць. В. Іваноўскі адразу ж ацаніў гэтыя магчымасці, але выкарыстаць іх, нягледзячы на пэўны досвед, яму было вельмі цяжка, бо для таго, каб распараць сталую, на добрым грунце, выдавецкую дзейнасць, патрэбныя былі значныя сродкі ды кваліфікованыя супрацоўнікі, якіх пакуль што бракавала. У гэтым сэнсе беларускія выдаўцы былі ў самай цяжкай сітуацыі. Пра гэта сведчаць факты: калі ў 1905 г., г. зн. неўзабаве пасля авбяшчэння царскага ўказу, у Вільні пачалі выходитці ў свет польскія і літоўскія кніжкі і часопісы, дык беларускай не выйшла аніводнай⁴.

У пошуках энтузіястаў беларускай выдавецкай справы, якія мелі б адпаведныя творчыя зацікаўленні і фінансавыя магчымасці, Іваноўскі асабліва спадзяваўся на падтрымку з боку Ельскага. 24.11.1905 г. ён даслаў яму свой першы ліст, прычым напісаны па-беларуску: «Пане Шанаваны! Чуў я не раз ад усялякіх людзей і ад панавага братанца, што вельмі Вы любіце нашу мову і пішаце самы іншы раз у нашай мові. То я хацеў пазнаёміцца з Вамі хаця праці пісулькі, бо што Вы жывецё ў Міншчыні, а я ў Пецярбурху. А такіх людзёў, што мову нашу дый нашага мужыка любяць, мала на съвеці, то трэба, каб хаця кампаніі пільнавалі. А Вы, Пане, самы шмат рабілі, мо і цяпер тae працы не кінулі. Здаецца, мелі Вы выдаць Мар’ю Мальчэўскага, праўда?

Тутака так сама ёсьць людцоў колькі, то пералажылі ксёнжачак крыху, толькі з грашыма кепска [...]. Але так сама ушоў не апускаючы прыгатавалі: «Сыгнал» Гаршына, «Міхалка» Пруса, «Крыста» Канапніцкай, «Гутаркі аб небе і зямлі», «Лемэнтарык» (паведлуг Промыка), будзе гатоў да друку за месяц. І так мне здаецца, што і Вы не менш маеце чаго, от каб усё зараз і выдруковаць — от былобы дабро»⁵.

Асаблівай увагі заслугоўвае другі абзац ліста, дзе В. Іваноўскі паведамляе пра падрыхтаваныя «некалькімі людзьмі» пераклады. Вядома, што брашура Гаршына ў беларускім перакладзе выйшла ў Маскве ў 1891 г., а другое не змененае выданне з'явілася ў Вільні толькі ў 1914 г., таму інфармацыя аб яе перакладзе ў Пецярбургу не адпавядае сапраўднасці. Ніколі не выдаў Іваноўскі згаданых апавяданняў Пруса і Канапніцкай, і гэта можна расцэніць як фіктыўную інфармацыю альбо як згадку адно пра намер такога перакладу. Відаць, гэтая містыфікацыя была разлічаная на тое, каб выклікаць у Ельскага ўражанне, быццам у Пецярбургу пачынае развівацца выдавецкая дзейнасць, што ў ёй ужо ўдзельнічае «людцоў колькі», і ў выніку дабіцца ад яго станоўчага адказу.

Насамреч сітуацыя была горшная, чым апісаў Іваноўскі. Пераклад прыгаданай у лісце «Гутаркі аб небе і зямлі», як назначана на тытульным аркушы гэтай кніжкі, выдадзенай у 1907 г., павінны былі зрабіць К. Кастравіцкі і С. Шаўлоўскі. Аднак у беларускай літаратуре асаба Шаўлоўскага засталася зусім невядомай, і гэта пацвярдждае дапушчэнне, што гэта быў псеўданім Іваноўскага, які альбо пераклаў яе разам з Кастравіцкім, альбо — што яшчэ больш верагодна — грунтоўна выправіў пераклад Кастравіцкага. Кніга налічвала 68 старонаў, таму можна меркаваць, што пераклад быў падрыхтаваны не пасля абавязчэння царскага ўказу, але крыху раней. Тоё самае датычыцца лемантара, апрацаванага Іваноўскім. Нарэшце, Кастравіцкі не жыў у Пецярбургу, гэтак жа, як і Алайза Пашкевіч, якая ў сярэдзіне 1904 г. вярнулася ў Беларусь і апрацоўвала першую беларускую чытанку. Такім чынам, у гэтай галіне дзейнічаў пакуль толькі сам Іваноўскі, таму яго інфармацыя пра некалькіх супольнікаў болей адпавядала намерам, чым сапраўднасці.

З далейшай перапісікі вынікае, што Ельскі даў альбо адмоўны, альбо невыразны адказ. Сапраўднай прычынай тут быў уздел Іваноўскага ў БСГ: у Ельскага, прыхільніка грамадскага кансерватызму, гэта магло абудзіць асцярогі, што выдавецкая дзейнасць у Пецярбургу будзе адлюстроўваць радыкальныя праграмныя паастулаты гэтай партыі. Нельга выключыць і таго, што Ельскі прытырмліваўся пазіцыі «gente Rutheni, natione Poloni» (родам — з Русі, па нацыі — паляк — лац.) і не згаджаўся з мэтамі маладога беларускага руху. Пра гэта, магчыма, сведчыць заўвага Ельскага на канверце атрыманага ліста: «Беларус Іваноўскі».

Аднак у тагачасных варунках практычна толькі сярод памешчыкаў можна было здабыць неабходныя сродкі для выдавецкай дзейнасці. Святаrstва было дзейным правадніком нацыянальнага руху на Літве, але ва ўмовах, якія панавалі ў Беларусі, пакуль што не магло ісці ў разлік. У такой сітуацыі Іваноўскі, нягледзячы на першую няўдачу, 31.04.1905 г. звярнуўся да Ельскага яшчэ раз: «Ці не маеце знаёмых якіх, што захацелібы ксёнжак выдаць па нашаму. Тож ёсьць напісаныя. Кажуць, што Войніловіч — той мог бы выдаць, мо знаеце яго?»⁶

Дабіца сімпатыі Вайніловіча — гэта была смелая і перспектывная ідэя. У Беларусі ён не толькі валодаў маёнткамі, але і ўзначальваў Земляробчае Таварыства ў Менску, таму яго прыхільнасць магла быт істотна паўплываць на пазіцыю і падтрымку з боку беларускага памешчыцтва. Гэтая задума, па сутнасці, была не такая ўжо і беспадстайная, пра што Іваноўскі, напэўна, ведаў. Аднак Вайніловіч таксама адмовіў у сваёй падтрымцы — прычынай былі рэвалюцыйныя падзеі 1905 г. Пра тое, што гэта было зроблена з класавых пазіцыяў, ён напісаў у сваіх «Успамінах» цалкам недвухсэнсоўна: «Прымаочы сякі-такі матэрыяльны ўдзел у беларускіх суполках, я ў рэшце рэшт з іх выходзіў, бо праца, якая напачатку вялася ў іх у кірунку самапазнання і нацыянальнага адраджэння («Лучынка», «Саха», «Загляненне сонца і ў наша аконца» і да т. п.), звычайна пад канец прысвойвала сабе сацыялістычныя лозунгі і накіраванаасць, якую, насуперак усім пераканням, падтрымліваць я не мог»⁷.

Увесну 1905 г. В. Іваноўскі абдумваў яшчэ адну канцепцыю, дзе прадугледжваў стварэнне выдавецкага таварыства, якое дзейнічала бы на кааператыўнай альбо акцыянернай аснове. У лісце да Ельскага ад 15.05.1905 г. ён сформуляваў яе наступным чынам: «Пане Свяячэ, а каб зрабіць таварыства для друкавання беларускіх ксёнжак, так, як украінцы маюць, то добра бытоб. Здаеща мне, што можна бытоб найсыці людзёў, што плацілі бы ў год — ну рублёў дзесяць — тож знайсыці можно людзёў з 20 на пачатак — от і дзьве ксёнжкі што году аддрукавалібы»⁸.

Цяжка сцвярджашаць, ці задума аб стварэнні суполкі пайсталася з адной толькі немагчымасці знайсці багатага мецэната. Дата працытаванага ліста сведчыць аб tym, што напісаны ён быў даволі рана (15.05.1905 г.), значыць, Іваноўскі ўлічваў разнастайныя варыянты. Аднак найбліжэйшая будучыня павінна была паказаць, што неабходныя падставы для дзеяння ўдасца стварыць толькі агульнымі намаганнямі, хоць спадзявацца на тое, каб сабраць вялікія сродкі сярод незаўможнай, малалікай і ў вялікай ступені — абыякавай беларускай інтэлігенцыі, было цяжка. Разлік на выданне толькі дзвюх кніжак на год красамоўна пра гэта сведчыў.

Аднак вынік арганізацыйных старанняў Іваноўскага канца 1905 – пачатку 1906 гг. аказаўся больш аптымістычным. У гэты перыяд завершылася апрацоўка некалькіх запланаваных выданняў, было заключана пагадненне з пецярбургскай друкарняй К. Пянткоўскага і сабраны часовы капітал суполкі, які на пачатку траўня 1905 г. складаў 220 рублёў. Тады ж было сфармаванае і праўленне суполкі — сямёра яе сяброву-закладчыкаў. Яго старшынёй стаў Вацлаў Іваноўскі, а сакратаром — пецярбургскі чыноўнік Уладзіслаў Сталыгва. Сябрамі праўлення былі: Браніслаў Эпімах-Шыпіла, педагог і супрацоўнік бібліятэкі Пецярбургскага універсітета, Сабіна Іваноўская, жонка Вацлава, інжынер-тэхнолаг Юры Іваноўскі, Вінцэнт Валейка, студэнт Горнага інстытута, і Уладзіслаў Калашэўскі, настаўнік школы пры лютэранская царква св. Пятра ў Пецярбургу⁹.

05.05.1906 г. названыя сябры-заснавальнікі заключылі дзеісную да канца 1908 г. натарыяльную дамову, паводле якой неслі калектыву-адказнасць за дзеінасць і абавязацельства суполкі. Але, што датычыцца непасрэднай працы выдавецтва, дык тут іх ролі аказаліся вельмі адрозненныя. На першым этапе (да канца 1908 г.) практична ўсе рэдакцыйныя працы выконвалі дзве асобы — Вацлаў Іваноўскі і Браніслаў Эпімах-Шыпіла. Яны абодва адзначаліся вялікай працаўітасцю, прычым энегрія і прадпрымальнасць першага ўдала спалучаліся з эрудыцыяй і скрупулезнасцю другога. Яны былі знаёмыя ўжо некалькі год, але Шыпіла, нягледзячы на сваю цікавасць да беларускай літаратуры, у 1902–1904 гг. не ўдзельнічаў у выдаўніцтве нелегальных беларускіх арганізацый у Пецярбургу¹⁰. Ён далучыўся да гэтай дзеінасці толькі ў 1905 г., ужо на легальных умовах, і перадаў, між іншым, суполцы частку сваёй кватэры на Васільеўскім востраве, 4-я лінія, 45. Астатнія сябры праўлення выконвалі адміністрацыйныя абавязкі (Сталыгва) альбо абмяжоўваліся фінансавымі удзеламі¹¹.

Калі суполка «Загляне сонца...» распачала сваю выдавецкую дзеінасць — пытанне спрэчнае. На думку С. Александровіча, гэта адбылося толькі пасля рэгістрацыі ў траўні 1906 г., калі, як ён пісаў, «даволі аператыўна пачынаеца праца над рукапісамі беларускіх падручнікаў, якія неўзабаве былі здадзены ў друк і выйшлі ў кастрычніку–лістападзе 1906 г.»¹². Насамрэч рукапісы гэтых падручнікаў, г. зн. лемантара, Цётчынай чытанкі, а таксама «Гутаркі аб небе і зямлі», былі апрацаваныя ўжо ў 1904–1905 гг., і друкаванне іх пачалося таксама раней, пра што Іваноўскі паведаміў Ельскаму ў сваім чарговым лісце ад 17.04.1906 г.: «Некалькі людзей «тутэйшых», што ў Пецярбурху жывуць, залажылі выдаўніцкую суполку, цяпер адбівешца ўжо элементар, будзе дваякімі знакамі, гэта значыць, па просту кажучы, будуць два элементары. Ці не прыступілі і Вы да тae су-

полкі? Удзялы, з правам карыстаньня з зыску, будуць па 10 рублёў кожны. Не гуляючы будзе адбіты устаў суполкі, то Вам яго прыпру пачытаю»¹³.

Працытаванае паведамленне сведчыць, што нельга атаесамляць дату заключэння пагаднення паміж закладчыкамі суполкі (05.05.1906 г.) з датай яе заснавання. Суполка паўстала раней і самае позніе на пачатку красавіка 1906 г. перадала першыя кнігі ў друк.

Програма па выданні падручнікаў была ажыццёўленая хутка, перш за ўсё таму, што суполка «Заглянє сонца...» паўстала раней, чым гэта прынята лічыць, а не дзеля асаблівай аператыўнасці (хаць і ў гэтым сэнсе яна дзейнічала беззаганна). Ужо ў ліпені 1906 г. выйшаў у свет «Беларускі лемантар, або Першая навука чытання» (лацінскі варыянт) і серыя паштовак, а праз некалькі тыдняў — кірылічны варыянт лемантара і «Першае чытанне для дзяцей-беларусаў» Алаізы Пашкевіч-Цёткі (у двух варыянтах). Трэці падручнік — «Гутаркі аб небе і зямлі» — пакінуў друкарню на пачатку 1907 г.¹⁴

Выход першага лемантара сучаснай беларускай мовы ў зацікаўленых польскіх і расейскіх колах быў успрыніты як бяспрыкладны заклік беларускага народа да адраджэння сваёй культуры, як спроба павярнуць кола гісторыі. Таму першыя водгукі ў друку адлюстроўвалі здзіўленне і занепакоенасць гэтых колаў ад нечаканага з'яўлення на арэне, дзе дагэтуль дамінавалі і сутыкаліся польскія і расейскія культурныя ўплывы, беларускага нацыянальнага факттару.

Адразу ж па гарачых слядах лемантара віленскі «Kurjer Litewski» змясціў на першай паласе вялікі каментар, падпісаны крыптонімам «J», пад якім выступіў, відаць, сам рэдактар гэтае газеты Чэслau Янкоўскі. З'яўленне лемантара «Kurjer Litewski» ацаніў яўна станоўча. «Чаму ж беларусам нельга хадзіць па пачатку XX стагоддзя заспіваць сваю «Багародзіцу» або дачакацца сваіх Чалюкоўскіх, Колараў і Шафарыкаў, сваіх Даўконтаў і Валанчэўскіх? — пытаяў аўтар. — Лепей позна, як ніколі. Уласны, родны, нацыянальны лемантар! Гэта, калі ка-заць коратка, праменьчык уласнае культуры. Дык значыць, існуе і беларуская культура? Натуральна, тым больш, калі пад культурай мы будзем разумець непаўторнасць нацыянальнай сутнасці... Навучыцца чытаць і пісаць па-беларуску — гэта ж першы, найсвяцейшы нацыянальны абязяжак кожнага беларуса», — такую выснову рабіў аўтар¹⁵.

Тым не менш журналіста, што напісаў гэтыя слова, не пакідала боязь, якую малады беларускі рух аббуджаў сярод палікаў ад самага пачатку свайго існавання: куды будзе скіравана яго пазнейшае развіццё? Далейшыя характэрныя разважанні аўтара над гэтым пытаннем заслугоўваюць увагі: «Ці адчуе сам беларускі народ, якое вялікае дабрадзейства зрабіла яму дабрачынная выдавецкая суполка, абда-рыўшы яго беларускім лемантром?.. Но не выклікае сумневу, што сле-

дам за выдавецкай акцыяй суполкі разгорненца акцыя г. зв. «усведамлення»... Суполка, пра якую шмат разоў ужо вялася гаворка, абрала сваім дэзвізам і зрабіла сваім назовам: «Заглянене сонца і ў наша аконца». Як нам бачыцца, разам з гэтым сонейкам роднага пісьменства зазірне ў вокны беларускіх хат тое, што так часта труціць нават найкаштоўнейшую культуру і заямнёя часам найдабрачыннейшае свято ведаў, а менавіта — шавінізм.

Без гэтай прыправы не адбудзецца выхаду на арэну нацыянальна-гамаадчування беларусаў. Калі б пытанне прыналежнасці да той або іншай нацыі залежала толькі і выключна ад добраахвотнага і свядомага выбару (падкрэслена ў арыгінале. — Ю. Т.), дык гэты ўзыход сонца не выклікаў бы ніякіх заўваг... Але мы ведаем, якое насенне засяваюць усе гэтыя прапаганды, заклікі, прыспешванні, абуджэнні, крыўды і ўздыманні на барацьбу... Сардечна жадаєм беларускаму лемантару, каб не прынёс разам з сабою карагод усіх гэтых «радасцяў»¹⁶...

Выданне першых кніжак суполкай «Заглянене сонца...» і выхад у верасні 1906 г. першай беларускай газеты «Наша Доля» (пазней — «Наша Ніва») напаткалі неадназначны прыём у расейскім друку. Орган чарнасоценцаў «Окраины России» пісаў, што яны служаць палітычнай агітацыі ў польскім духу, а лемантар — распаўсюду польскага алфавіта, і такім чынам бароняць польскія інтарэсы ды абуджаюць антыўрадавыя настроі¹⁷. Гэтая заява мела яўна пагромны характар, пра што сведчыць ігнараванне «Окраинами России» фактаў выдання лемантара і чытанкі, а таксама віленскай газеты падвойным шрыфтам: лацінкай і гражданкай. Такім чынам, не справа алфавіта раздражняла рэдакцыю. Зусім іншую пазіцыю ў гэтай справе займала пецярбургская газета «Русь», якая аддала свае старонкі для прапаганды беларускай суполкі і заклікаў аб падтрымцы чытачамі яе дзейнасці¹⁸.

Іваноўскі не дужа пераймаўся гэтымі ацэнкамі і працягваў ажыццяўленне сваёй выдавецкай праграмы. Да сакавіка 1908 г. суполка выдала наступныя чатыры кніжкі пісьменнікаў XIX ст. — «Дудку беларускую» і «Смык беларускі» Францішка Багушэвіча, «Гапон» Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і пераклад першых дзвюх кніг «Пана Тадэвуша» Адама Міцкевіча на беларускую мову. Апрача таго, у сакавіку 1908 г. быў выдадзены першы зборнік вершаў Янкі Купалы «Жалейка».

Акалічнасцям, у якіх пабачыла свет першая кніга будучага вялікага паэта, гісторыкі беларускай літаратуры прысвяцілі ўжо няманія ўвагі, галоўным чынам у кантэксце ацэнак вытокаў натхнення і развіцця яго творчасці. Вялікія заслугі ў гэтым сэнсе А. Луцкевіч прыпісваў кіраўніцтву «Нашай Нівы», калі ўказваў, што «моцным імпульсам для яго (Я. Купалы. — Ю. Т.) быў выхад у Вільні ў канцы

1906 г. першых легальных беларускіх газет — «Нашай Долі» і «Нашай Ніві». «Рэдакцыя, — пісаў А. Луцкевіч, — адразу ж асаніла здольнасці паэта і пачала змяшчаць на ганаровым месцы яго творы»¹⁹. У сапраўднасці на старонках «Нашай Долі» не было змешчана ніводнага верша Я. Купалы, а першы яго верш «Касцю» ў «Нашай Ніве» — толькі 11.05.1907 г. Тым часам рукапіс «Жалейкі» ўжо ўвосень 1906 г. знаходзіўся ў выдавецтве «Загляне сонца...», куды яго пераслаў апякун маладога паэта, менскі публіцыст Уладзімір Самойла²⁰. Пецярбургская суполка высока асаніла творчасць Купалы: найлепш пра гэтая сведчыць той факт, што ўжо ў лістападзе 1906 г. яна абвясціла хуткае выданне «Жалейкі» і прасіла адначасова даслаць грошы²¹.

Я. Купала рабіў стаўку на Пецярбург, а не на Вільню, бо разлічваў, відаць, гэткім чынам дачакацца выхаду зборніка сваіх вершаў і, безумоўна, ставіў гэта вышэй за расцярушаныя па газетных нумерах асобныя публікацыі. Выданне «Жалейкі» доўжылася, па сутнасці, каля 16 месяцаў, калі лічыцца ад згаданай абвесткі, што нават сёння не з'яўляецца занадта працяглым тэрмінам. Пры гэтым выдавецтва выконвала сваю ўласную праграму — выпуск беларускай класікі, да якой Купала пакуль што не належала. Але сціпласці і цярплівасці яму, відаць, не бракавала, пра тое сведчыць з'едлівая заўвага ў адрасе суполкі, змешчаная ў эпіграме, напісанай у чаканні выхаду «Жалейкі»:

*Горы абяцалі —
Не споўняць крыхі —
Не съвятыя лепяць
Гэткія гарышкі.*

*Ёсьць у нас «суполка» —
Цешся, беларус,
Тваёй мовай кніжак
Надрукую стус.*

*Ой, съпяшыць суполка
Кніжскі выдаваць,
Хіба на тым съвеце
Будзем іх чытаць²².*

Увесну 1908 г. плён усёй выдавецкай дзейнасці суполкі складалі, па сутнасці, дзесяць кніжак і крыху больш за дзесяць паштовак. Дзеля таго каб пашырыць свае прапановы пакупнікам, яна ўзяла на склад некалькі больш ранніх пецярбургскіх публікацыяў («Вязанку» Я. Лучыны, «Казкі», «Кароткі катэхізм» Філяхойскага), некалькі найменняў, выдадзеных «Нашай Нівай», акрамя таго, працы па беларусістыцы,

напісаныя на польскай і расейскай мовах: «Словарь белорусского наречия» І. Насовіча, «Вясковыя песні з-над Нёмана і Дзвіны» Я. Чачота, працы М. Доўнар-Запольскага, Я. Карскага ды інш. Адначасова суполка арганізавала сетку распаўсюду — заключыла пагадненні з кнігарнямі. Увесну 1906 г. беларускую кніжку можна было дастаць, апрача Пецярбурга, у некалькіх віленскіх кнігарнях, а таксама ў Менску, Віцебску, Горадні, Магілёве, Гомелі, Слоніме, нарэшце, у варшаўскага кнігара Г. Гентэршвера па вул. Маршалкоўскай, 143²³.

Першы этап дзейнасці суполкі «Загляненіе сонца...» рэгуляваўся дамовай, заключанай паміж закладчыкамі тэрмінам да канца 1908 г. Але фактычна гэты этап скончыўся ўжо вясной, бо з таго часу аж да восені 1909 г., г. зн. амаль паўтара гады, суполка не выдала ніводнай кніжкі. Прычын на гэта было дзве. Па-першы, В. Іваноўскі выехаў у Мюнхен — тут у політэхнічным інстытуце ён рыхтаваўся да абароны сваёй доктарскай дысертацыі. Як высветлілася, без яго астатнія сябры праўлення мала што змаглі ажыццяўіць. А па-другое, пецярбургская Судовая палата ўвосені 1908 г. выдала загад віленскаму Камітэту па справах публікацыяў (цэнзуры) затрымаць пераважную частку накладу непрададзеных «Дудкі беларускай» і «Смыка беларускага» Ф. Багушэвіча і распачаць следства для высвятлення вінаватых у выданні гэтых «нядобранадзейных» твораў. Пагроза канфіскацыі на кароткі час завісліа таксама і над «Жалейкай» Я. Купалы²⁴.

Усе гэтыя падзеі прыгніталі Б. Шыпілу, які, з увагі на сваё службовае становішча, імкнуўся пазбягаць сутыкнення з уладамі. Сядзіба суполкі месцілася ў яго на кватэры, таму ён адчуваў на сабе асаблівую адказнасць за яе дзейнасць, хаця і не быў кірауніком. Магчыма, Шыпіла здагадаўся аб сувязі Іваноўскага з нелегальным выдавецтвам «Грамада», і гэта толькі ўзмадніла ў ім пачуццё трывогі. Таму, калі 31.12.1908 г. скончыўся тэрмін пагаднення паміж закладчыкамі суполкі, Шыпіла выйшаў з яе праўлення і адначасова даручыў пашукаць іншую кватэру. Падчас адсутнасці Іваноўскага справамі суполкі займаўся яе бухгалтар, Антон Грыневіч, які ў другой палове 1908 г. жыў у памяшканні выдавецтва, г. зн. у Шыпілы²⁵.

Выйсце з крызіснай сітуацыі праклала новая дамова паміж сябрамі-заснавальнікамі, падпісаная ў Пецярбургу 30.04.1909 г., паводле якой дзейнасць выдавецтва «Загляненіе сонца...» была адноўленая. З ліку ранейшых членуў выбылі Шыпіла і Калашэўскі, затое засталіся Вацлаў, Сабіна і Юры Іваноўскія, Сталыгва і Валейка. Апрача таго, з'явіліся новыя сябры: адзін з найстарэйшых беларускіх дзеячоў у Пецярбургу, інжынер-тэхнолаг Антон Трэпка-Нэканда разам з жонкай, Антон Грыневіч і Генрык Ражноўскі. У новым пагадненні пастанаўлялася, што кірауніком выдавецтва па-ранейшаму застаецца Вацлаў Іваноўскі, а яго брат Юры робіцца адказным рэдактарам. Тут

жа падаваўся і новы адрес суполкі, якая з кватэры Шыпілі перамясцілася ў іншае памяшканне па адрасе: Васільеўскі востраў, 6-я лінія, 1, кв. 20²⁶.

Многае гаворыць за тое, што другі асабовы склад суполкі падбіраўся галоўным чынам з улікам яе фінансавых патрэбаў. Новыя сябры ўнеслі значныя грошовыя сродкі, старыя, відаць, таксама дадалі сваю долю. Агульная сума складак сяброў-заснавальнікаў, якая з 1906 па 1908 гг. павялічылася толькі з 220 да 315 рублёў, 01.06.1910 г. дасягнула 800 рублёў, сума членскіх узносаў павялічылася да 750 рублёў, а ўсе актывы суполкі склалі ціпер 4070 рублёў²⁷. Паляпшэнне фінансавых умоваў давала магчымасць шырэй разгарнуць выдавецкую дзейнасць, аднак для ажыццяўлення гэтых намеруў трэба было вырашыць кадравае пытанне. Роля Юрый Іваноўскага на пасадзе адказнага рэдактара з самага пачатку была фіктыўнай, зрэшты, у 1910 г. ён пакінуў Пецярбург і на некалькі год выехаў у Москву і Кітай. Увесень таго ж самага года, пасля заканчэння Горнага інстытута, з Пецярбурга выехаў Валейка, а неўзабаве следам за ім — Стальгва²⁸. Затое выявіў здольнасці А. Грыневіч, які выказаў не толькі творчую зацікаўленасць, але і выдавецкія амбіцыі²⁹. Таму Іваноўскі пасяліў яго на новай кватэры выдавецтва і перадаў на лета кірунчыя абавязкі³⁰.

У канцы 1909 г. В. Іваноўскі запрасіў у Пецярбург Купалу, які з весені 1908 г. жыў у Вільні і супрацоўнічаў з рэдакцыяй «Нашай Нівы». Запрашэнне гэтае было як у інтарэсах выдавецтва «Загляненіе сонца...», так і ў інтарэсах паэта, які атрымліваў магчымасць для паглыбленні сваёй адукцыі, творчага развіцця і — самае галоўнае — для непасрэднага ўдзелу ў выданні ўласных новых твораў. 04.12.1909 г. Купала размясціўся на кватэры суполкі на 6-й лініі, дзе на працягу некалькіх месяцаў жыў разам з А. Грыневічам, і толькі ў чэрвені 1910 г. стаў кватарантам Б. Шыпілы³¹. Для суполкі Купала аказаўся каштоўным супрацоўнікам, прычым карысць з гэтага супрацоўніцтва была ўзаемная — тут, у Пецярбургу, выйшла шэсць першых кніжак Я. Купалы: «Жалейка», «Ад вечнай песня», «Гусляр», «Сон на кургане», «Паўлінка» і «Шляхам жыцця». Гэтае дасягненне выходзіла далёка па-за рамкі асабістых поспехаў — яно стала вехай, мела этапнае значэнне для ўсёй беларускай літаратуры.

У тым, што Антон Грыневіч неспадзянавана выйшаў з суполкі «Загляненіе сонца...» і распачаў у Пецярбургу самастойную выдавецкую дзейнасць, членства Я. Купалы ў рэдакцыі «Загляненіе сонца...» таксама адыграла немалаважную ролю. С. Александровіч сцвярджаў, што «разрыў» адбыўся ўвесну 1910 г., але не растлумачваў яго прычын. Тым часам гэтае здарэнне выглядае настолькі ж нелагічна, наколькі й цікава: з аднаго боку, удзел А. Грыневіча ў «Загляненіе сонца...» не пе-

рашкаджаў, але, наадварот, значна спрыяй ў ажыццяўленню яго намерай, з другога боку, цяжка дапусціць, што «адлучэнне» Грыневіча быўло вынікам яго асабістых канфліктаў з В. Іваноўскім.

На маю думку, прычына гэтага дзіўнага адасаблення Грыневіча — у тагачасным становішчы суполкі «Загляненіе сонца...», і хаяць ў ажыццяўленні выдавецкай праграмы яна спазнялася, але да 1910 г. суполка заваявала вялікую папулярнасць і абудзіла ў аўтараў надзею на рэальнае выданне сваіх твораў. Праўда, былі спробы за- класці іншыя выдавецкія таварысты, але яны або правальваліся (таварыства «Мінчук» у Менску, «Палачанін» у Вільні), або траплялі ў ціскі цяжкіх матэрыяльных умоваў і таму мелі невялікія магчымасці («Наша Ніва» ці віленская суполка «Наша Хата»). На гэткім фоне пецярбургская суполка выглядала абязательна-салідна, таму ёй быўлі адрасаваныя даволі шматлікія выдавецкія працаванні. На яе разлічвалі не толькі Купала і Грыневіч, але таксама Якуб Колас, Напалеон Чарноцкі, Вацлаў Ластоўскі ды іншыя. Рамуальду Зямкевічу абязналі выдаць яго гісторыю беларускай літаратуры і слоўнік³², а іншаму (невядомому аўтару) — працу пра лубін і сырадэлю³³. У такой сітуацыі зачаканыя аўтары маглі расцэніць выданне за кароткі перыяд шасці кніжак Янкі Купалы як выкарыстанне магчымасцяў суполкі ў асабістых інтэрэсах яе супрацоўнікаў. Іваноўскі не жадаў, каб па свеце распаўзліся гэткія чуткі, і таму нават лічыў за лепшае ўласныя працы выдаваць у Вільні ды пад рознымі псеўданімамі³⁴.

Таму асобнае выдавецтва А. Грыневіча было не канкурэнтным прадпрыемствам, але спецыфічнай формай супрацоўніцтва, разлічанай на павелічэнне выдавецкіх магчымасцяў, якое ў той жа час дазваляла пазбегнуць непажаданых закідаў. Пра гэта асабліва яскрава сведчыць гісторыя выдання Купалавага зборніка вершоў «Гусляр». Спачатку выпуск гэтай кніжкі планавала суполка «Загляненіе сонца...» — у сярэдзіне 1910 г. яна дала пра гэта абвестку на вокладцы свайго выдання кніжкі В. Дуніна-Марцінкевіча «Швароўскія да- жынкі». Але, перадумаўшы, Іваноўскі даручыў канчатковую рэаліза- цыю гэтага праекта Грыневічу, і ў выніку пад канец года «Гусляр» выйшаў у яго выдавецтве. Пра добрыя ўзаемадачыненні паміж двума выдавецтвамі сведчыць і той факт, што кніжкі, выпушчаныя Грыневічам, суполка «Загляненіе сонца...» прымала на свой склад і рас- паўсюджвала разам з уласнымі выданнямі. Не выключана, што яна паціху пакрывала частку іх выдавецкіх коштадаў.

Другі этап дзейнасці суполкі «Загляненіе сонца...» пачаўся з выпуском у жніўні-верасні 1909 г. чарговай кнігі В. Дуніна-Марцінкевіча «Вечарніцы». Амаль адначасова ў Вільні пад маркай «Загляненіе сонца...» з'явілася кніжка Дулембы «Як ратаваць уздутую жывёлу» ў пе- ракладзе Іваноўскага (лацінкай і гражданкай), а ў студзені 1910 г. —

падружнік Я. Коласа «Другое чытанне для дзетак беларусаў», выдадзены супольна з віленскім таварыствам «Наша Хата». У сярэдзіне гэтага ж года выйшлі з друку, аб'яднаныя ў адзін том, два наступныя творы В. Дуніна-Марцінкевіча — «Шчароўскія дажынкі» і «Купала» з прадмовай В. Іваноўскага «Вінцук Дунін-Марцінкевіч і яго жыццё». Гэта была адна з першых спробаў прадставіць супяречлівую асобу песняра XIX ст. і ацаніць яго значэнне для беларускай літаратуры. Нарэшце, у лістападзе 1910 г., пасля доўгіх захадаў і грашовых затрат суполкі, пецярбургская Судовая Палата скасавала сваё рашэнне аб канфіскацыі кніжак Ф. Багушэвіча.

У 1910–1911 гг. пецярбургская суполка выпусліла серыю сцэнічных твораў, якая выдавалася літаграфічнай тэхнікай накладам 200 або 400 асobнікаў кожны. Гэта быў адначасова і крок насустрэч жаданням нованараджаных аматарскіх тэатральных калектываў, і стымул, і дапамога для гэтага руху. У серыю ўвайшлі наступныя камедыі: «Модны шляхцюк» Казіміра Кастрявіцкага (Каруся Каганца, 1910), «Сватанне» Антона Чэхава ў перакладзе Напалеона Чарноцкага (1910), «Пашыліся ў дурні» (1910), «Па рэвізіі» (1911) М. Крапіўніцкага, абедзве ў перакладзе Н. Чарноцкага, а таксама «Міхалка» — пераробка польскай камедыі, перапрацаванай, як значылася на тытуле, Далецкім (1910)³⁵. Апрача таго, суполка выдала два драматычныя творы Элізы Ажэшкі — «У зімовы вечар» (1910) і «Хам» (1912) (першы з іх пераклаў на беларускую мову Вацлаў Ластоўскі), а таксама камедыю Я. Купалы «Паўлінка».

У 1911 г. выйшлі ў свет яшчэ два выданні: невялічкае апавяданне Новіча «У дому лепей» і даволі ёмісты дапаможнік для пчаляроў Генрыка Бярозкі «Пчаліна — жывёлка малая, а карысці дае многа». Пад псеўданімам «Бярозка» выступаў ксёндз Бета — прафесар духоўнай семінарыі ў Сейнах³⁶.

Такім чынам, пасля колькімесячнага застою, з вясны 1909 г. справы суполкі пайшлі ў гару. Павялічылася колькасць не толькі выдаваных, але і купленых кніжак, іх продаж нарэшце пачаў прыносіць прыбыток. Гэта дазволіла павялічыць актыўы суполкі. Калі 01.06.1910 г. яны складалі 4 070 рублёў, дык за наступныя 15 з паловай месяцаў павялічыліся амаль на 50% і 15.09.1911 г. былі роўныя 6 000 рублёў. Асабліва за гэты час вырасла доля сяброў-заснавальнікаў, яна дасягнула лічбы 150 рублёў³⁷. Такая моцная фінансавая пазіцыя дазваляла выдавецтву не толькі пакрываць уласныя кошты (друк, утрыманне кватэрэ, складу, рэклама ды інш.), але і часткова фінансаваць выданне календара «Нашай Нівы» на 1911 г.³⁸ З гэтага гледзішча, суполка «Заглянє сонца...» не мела аналагу ў сярод тагачасных выдавецкіх арганізацый. Таму цяжка пагадзіцца з ацэнкай Р. Семашкевіча, што яна была вельмі беднай³⁹.

Паспяховая і рацыянальная дзейнасць В. Іваноўскага стварыла яшчэ і іншыя, менш выміральныя каштоўнасці — яна спрыяла папулярызацыі беларускай літаратуры і абуджала творчую актыўнасць младых паэтаў і празаікаў. У 1911 г. у рэдакцыйным партфелі выдавецтва чакалі выхаду ў свет не толькі чарговыя творы Цёткі, Купалы і Коласа, але і шматлікіх новых аўтараў. Усё гэта паўплывала на пазіцыю Б. Шыпілы, які аднавіў сваё супрацоўніцтва з суполкай, праўда, пакуль што неафіцыйна. Таму, падводзячы вынік у фінансавай справаўздачы на 15.10.1911 г., суполка не без гонару за свае дасягненні магла зазначыць: «Пасылаючы гэты наш атчот вельмі паважаным нашым Сябруком, Супольніком і Дабрадзеём — урад Суполкі ад усяго сэрца дзякуе за прыхильныя рады, працу і помач Суполіц і з ясным вокаў паглядае на прышласць, веруючы, што і далей не будзець недастатку ў чистых, шчырых і прыязных беларускіх сэрцах»⁴⁰.

Гэтую святлейшую прышласць кіраўніцтва суполкі бачыла не толькі ў пашырэнні кнігавыдаўніцтва, але і ў стварэнні першага беларускага часопіса. І сапраўды, першым увесну 1912 г. у Вільні выйшаў земляробчы месячнік «Саха», адзіным беларускім перыядычным выданнем была «Наша Ніва», якая з гэтай прычыны займалася ўсімі галінамі жыцця — ад высокай палітыкі да сельскагаспадарчых парадаў, бо павінна была ўлічваць зацікаўленні розных чытацкіх катэгорый. Пецярбургская суполка, што праўда, прызнавала мэтазгоднасць выдання спецыяльнага месячніка для інтэлігенцыі, але рэальна ацэньвала ўсё яшчэ недастатковыя магчымасці публіцыстаў і пакуль ні на што не належвалася. Замест месячніка напрыканцы 1911 г. пачалі рыхтаваць працяглы альманах пад назвай «Маладая Беларусь». Ён не меў акрэсленай перыядычнасці і выходзіў прыкладна раз на паўгоддзе. Нягледзячы на гэта, «Маладая Беларусь» мела рысы часопіса, на што ўказываюць: нумарацыя, расклад матэрыялу, рэцэнзіі, аб'явы, бягучыя паведамленні ды іншае. Усяго было выдадзена трох сшыткі, першы з якіх выйшаў у траўні 1912 г., а два наступныя — напрыканцы 1912 і ў сярэдзіне 1913 г. Кожны з іх налічваў недзе каля 160 старонак буйнога фармату.

Тэматычны профіль альманаха «Маладая Беларусь» павінен быў уключваць трох наступных раздзелы: актуальныя праблемы грамадска-га жыцця ў Беларусі, а таксама аддзелы прыгожага пісьменства і мас-тацтва. Але на практыцы пераважалі літаратурныя творы Купалы, Коласа, Цёткі, Бядулі, Гартнага, Гурло, Чарнышэвіча, Буйлянкі, Новіча, Журбы і Петрашкевіча. Навукова-папулярную тэматыку прадстаўлялі, галоўным чынам, працы А. Навіны (Антона Луцкевіча), адну з якіх — «На дарозе да новага жыцця» — суполка выдала асобнай брашурай. На старонках «Маладой Беларусі» выступіў таксама прафесар А. Пагодзін з артыкулам, прысвяченым беларускай моладзі, а А. Янулайціс змясціў працу пра паэта XIX ст. з Крошына Паўлюка Багрыма.

Апрача выдавецкай дзейнасці, вялікую ўвагу В. Іваноўскі надаваў працы з беларускай студэнцкай моладдзю, якая пасля рэвалюцыі 1905 г. усё часцей трапляла ў вышэйшыя навучальныя ўстановы Пецярбурга. Спачатку маладыя беларусы гуртаваліся вакол суполкі «Загляненіе сонца...», якая была для іх першай школай нацыянальнай грамадской і культурнай працы. На частых сходах, г. зв. суботніках, на кватэрэ Іваноўскага і Эпімаха-Шыпілы моладзь натхнялі на вывучэнне роднай гісторыі, мовазнаўства, літаратуры ды іншых галін беларусаў-сазнаўства. На гэтых суботніках нараджаліся праекты культурна-асветніцкіх імпрэзаў і сяброўскай грашовай самадапамогі, якія ажыццяўляліся пад непасрэднымі кіраўніцтвамі вядомага маладзёвага дзеяча, студэнта універсітэта Яўгена Хлябцэвіча⁴¹. Гэтак пад апекай Іваноўскага і Шыпілы вырасла ў Пецярбургу першае пакаленне народнай інтэлігенцыі — Маладая Беларусь, якая дала сваё імя ўжо згаданому альманаху.

Кульмінацый гэтай выхаваўчай працы стаў Беларускі навукова-літаратурны гурток, створаны ў студзені 1912 г. пры Пецярбургскім універсітэце. Ён прынцыпова адрозніваўся ад папярэдніх арганізацый, якія паўставалі на працягу ранейшага дзесяцігоддзя, бо ўпершыню атрымаў легальны статус, а сябрамі яго была пераважна моладзь сялянскага паходжання. І хаты гэта быў універсітэцкі гурток, удзельнічалі ў ім і студэнты з іншых навучальных установаў Пецярбурга. На ўрачыстым адкрыццёвым сходзе Іваноўскі ў сваёй прамове вітаў стварэнне гуртка як нараджэнне Маладой Беларусі і акрэсліў важныя задачы, якія стаялі перад ім у галіне вывучэння духоўнай і матэрыяльнай культуры беларускага народа⁴². І хаты галоўнай мэтай гуртка была найперш падрыхтоўка моладзі да вялікіх здзяйсненняў у справе беларускага нацыянальнага адраджэння, універсітэцкія ўлады з гэтым мірыліся. Вось што пісаў пра гэта прафесар А. Пагодзін у лісце да гурткоўца: «Вашыя стараныні па ўзыніцці нацыянальнай съядомасці беларусаў абуджаюць самую гарачую маю сымпатию... Над гэтым трэба працаўць, бо разъвіцьцё культуры народа немагчыма без усьведамлення сваёй нацыянальнай тоеснасці... Вітаю працу беларускай моладзі, скіраваную да нацыянальнай прасьеветы беларускага народа... Дзеля гэтася ідэі варты жыць!»⁴³

У афіцыйнай справаўздачы пра дзейнасць гуртка значылася, што яго ініцыятарам быў студэнт Хлябцэвіч. Да беларускага руху ён далучыўся ўжо даўно, нешта каля 1905 г., калі вучыўся ў Віленскай праваслаўнай духоўнай семінары, прычым прыбыў з сабой яшчэ некалькі калегаў-семінарыстаў. Да такога рашэння ён прыйшоў пад уплывам Іваноўскага, які разлічваў на нацыянальную актывізацыю маладога праваслаўнага святарства⁴⁴. Аднак Хлябцэвіч адмовіўся ад духоўнай кар'еры і на пачатку 1907 г. паступіў у Пецярбургскі універсітэт, дзе

на працягу шасці гадоў быў блізкім супрацоўнікам Іваноўскага. Таму ён дакладна ведаў пра вырашальную ролю Іваноўскага ў стварэнні Беларускага Навукова-Літаратурнага Гуртка і яго сталы клопат пра матэрыяльныя патрэбы студэнтаў, для якіх ён арганізоўваў дабрачынныя акцыі ды іншыя прыбытковыя мерапрыемствы⁴⁵.

Такім чынам, за сваю больш як дзесяцігадовую дзейнасць у Пецярбургу Іваноўскі паклаў нямала сілаў на карысць беларускага нацыянальнага адраджэння. У прыватнасці, ён узніё на нечуваны ўзоровень выдаўніцтва і такім чынам стымуляваў развіццё новай беларускай літаратуры, заўважыў і падтрымаў талент найвялікшага паэта Беларусі, прарока нацыянальнага адраджэння Янкі Купалы, нарэшце, паклаў пачатак гадаванию нацыянальных кадраў — вучоных, палітычных і культурных дзеячоў, скроўваў іх зацікаўленні ў рэчышча інтэрсаў нацыянальнага адраджэння. Таму невыпадкова Яўген Хлябцэвіч і Браніслаў Тарашкевіч вызначылі В. Іваноўскага як цэнтральную фігуру беларускага жыцця ў Пецярбургу, а Максім Гарэцкі — як правадыра нацыянальнага адраджэнскага руху перад Першай сусветнай вайной⁴⁶.

Адзначым у гэтым месцы наступнае здарэнне: увесені 1908 г. у Пецярбургскім універсітэт паступіў выпускнік слуцкай гімназіі Радаслаў Астроўскі. У будучыні ён адъграе адметную ролю на беларускай палітычнай сцене і стане галоўным віноўнікам трагедыі Іваноўскага. Але на той час, да лютага 1911 г., ён вучыўся ў Пецярбургу, трymаўся ў баку і намагаўся крочыць сваёй уласнай дарогай, прымаўчы ўздел у зямляцтве слуцкіх студэнтаў⁴⁷.

Добрых вынікаў дасягнуў Іваноўскі і ў навуцы. Пасля таго, як у 1909 г. ён атрымаў у Мюнхенскім політэхнічным інстытуце ступень доктара тэхнічных навук, Іваноўскі заняў месца дацэнта ў Пецярбургскім тэхналагічным інстытуце і тут спецыялізаваўся ў галіне ферментацыі харчовых прадуктаў. Яго запрасілі выкладаць ферменталогію на Вышэйшых жаночых політэхнічных курсах (у г. зв. жаночай політэхніцы) у Пецярбургу, апрача таго, Іваноўскі працаўваў яшчэ ў Міністэрстве земляробства старэйшым кансультантам па справах пепрапрацоўкі садавіны і гародніны. Вынікі сваіх доследаў ён змяшчаў звычайна ў «Ізвестиях Технологического института» (1908–1913) і «Ізвестиях Российского общества винокуренных заводов» (1909). У 1914 г. выйшла яго першая кніжка «Испытание овощных и плодовых сушилок», выдадзеная на сродкі Міністэрства земляробства.

У параўнанні з поспехамі ў арганізацыйнай і навуковай галіне літаратурна-публіцыстычная дзейнасць Іваноўскага выглядае досьціц сціпла, але варта і на ёй засяродзіць увагу. Ён быў сталым супрацоўнікам віленскіх беларускіх газет «Наша Доля» і «Наша Ніва», тут пад псеўданімамі «Вацюк Тройца», «Антось Асіна» ды інш. пу-

блікаваліся яго разнастайныя допісы і агратэхнічныя парады. Супрацоўнічаў ён і з папулярным земляробчым часопісам «Саха», які выдаваў Аляксандар Уласаў; Іваноўскі намовіў да публікацыяў сваю сястру Галену — яна была спецыялісткай у конегадоўлі.

Толькі аднойчы В. Іваноўскі адважыўся выступіць на паэтычнай арэне — у «Нашай Ніве» быў змешчаны яго пераклад верша Казіміра Тэтмаера «Вада» з яскрава рэвалюцыйным настроем⁴⁸. Затое вялікім поспехам карысталася яго камедыя са шляхецкага жыцця «Міхалка», пасля першай публікацыі 1911 г. у Пецярбургу яна вытрымала некалькі перавыданняў, апошняе выйшла ў 1957 г. у Беластоку⁴⁹. Іваноўскі ўвёў у яе і асабісты матыў з нявестай, на 2–3 гады старэйшай за жаніха (у камедыі — Адэля, панна на выданні). Некаторыя тыпажы, падгледжаныя ва ўласным асяроддзі, ён пераказаў іншым аўтарам. Адным з такіх стаў шляхціц Быкоўскі з Купалаўскай «Паўлінкі» — яго прататыпам быў продак Іваноўскага, уладар Лябёдкі Рыла-Быкоўскі. Меў літаратуразнаўчую вартасць і апублікананы ў 1910 г. артыкул пра жыццё і творчасць Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, яго станоўча ацэньваючы і сучасныя даследчыкі⁵⁰.

Дзякуючы волі і мэтанакіраванай дзейнасці Іваноўскага, пецярбургскі асяродак, бяспрэчна, утрымліваў першынство ў маштабе ўсяго беларускага руху. Але гэта было непажаданае і ненармальнае становішча, таму што будучыня руху залежала ад яго актыўнасці ў Беларусі, а не ў далёкай расейскай сталіцы. І хача справы суполкі ішлі штораз лепей, выхаваўчая праца сярод моладзі падавалася абязначай, а навуковая кар'ера складвалася ўдала, Іваноўскі ў чэрвені 1913 г. развітаўся з Пецярбургам і пераехаў у Вільню. Разам з ім перабраўся і яго найбліжэйшы супрацоўнік Купала. Такое рашэнне дыктавалі інтэрэсы руху: неабходна было сканцэнтраваць творчыя сілы ў Вільні і развіваць дзейнасць непасрэдна ў краі. Але першым адбыўся іх выезд, суполка выдала ў Пецярбургу лепшы зборнік Купалы — «Шляхам жыцця»⁵¹.

Першапачатковых задач, якія Іваноўскі марыў вырашыць у Вільні, было дзве: павялічыць выдаўніцтва і распачаць земляробчу асвету на вёсцы. У вялікай ступені дзве гэтыя задачы сутыкаліся і адна адну дапаўнялі: асветніцкая дзейнасць адкрыла б шырэйшы доступ вясковаму чытачу да беларускай кніжкі. Таму невыпадкова па прыездзе ў Вільню Іваноўскі ўладкаваўся ў Земляробчым таварыстве на пасадзе кірауніка яго складу, што размяшччалася па вуліцы Завальная, 9⁵². Цяпер гэта быў яго новы штаб.

Да гэтага часу беларускім кнігавыдаўніцтвам у Вільні займалася, галоўным чынам, рэдакцыя «Нашай Нівы». З 1907 па 1912 гг. яна выдала 31 кніжку, прычым 12 з іх у дубль-варыянце — лацінкай. Калі не лічыць арыгінальных кніжных календароў, гэта былі пераважна збра-

шураваныя адбіткі твораў, папярэдне надрукаваных у газеце. Для рэдакцыі гэта была пабочная і клапатлівая справа, таму, паводле яе ініцыятывы, у 1909 г. была заснаваная асобная выдавецкая суполка «Наша Хата». Аднак, выдаўшы некалькі кніжак, яна ў 1911 г. перапыніла сваю дзейнасць. Няўдачай скончылася і спроба стварыць у 1910 г. суполку «Палачанін» — ужо ў наступным годзе яна распалася. Таму патрэба ў стварэнні спецыялізаванага выдавецтва адчывалася востра і пільна, і дзеячы «Нашай Ніві» ахвотна адгукнуліся на прапанову Іваноўскага, каб засяродзіць выдавецкую дзейнасць пад яго кіраўніцтвам.

Гэткім шляхам 01.07.1913 г. у Вільні было закладзенае Беларускае выдавецкае таварыства (БВТ). Старшынёй яго стаў Іваноўскі, а сакратаром — Купала. У ліпені-жніўні яно змяшчалася пры Жандармскім завулку, 1 (позней — вуліца Ягелонская), дзе Вацлаў часова прыпыніўся пасля прыезду з Пецярбурга⁵³. У верасні БВТ пераехала на новую кватэру Вацлава па вуліцы Каштанавай, 5, дзе некалькі месяцаў пражыв таксама і Янка Купала⁵⁴. Апрача памяшкання, Іваноўскі прадставіў суполцы і значныя грошовыя сродкі, якія перанёс з пецярбургскай суполкі. Гэта дапамагло стварыць добры матэрыяльны грунт — ужо праз месяц пасля заснавання БВТ было ў стане выдаць 3000 рублёў на закуп усіх выдадзеных «Нашай Нівай» кніжак і календароў, якія заставаліся на складзе, а таксама і матэрыялы да календара на 1914 г.⁵⁵ Істотнае значэнне мелі для выдавецтва і грошовыя субсиды ад Магдалены Радзівіл.

Пры такім стане Беларускае Выдавецкае Таварыства магло працаваць паводле ўласных, добра спланаваных задум. Першым важным крокам было стварэнне спецыяльнага цэнтра распаўсюду кніжак, што дазваляла выдавецтву абмежавацца толькі ўласцівымі яму функцыямі. Гэтым цэнтрам стала заснаваная ў жніўні 1913 г. пры ўдзеле БВТ віленская беларуская кнігарня Вацлава Ластоўскага. Адзначым, што змяшчалася яна па вуліцы Завальной, 7, г. зн. па суседстве з Земляробчым Таварыствам, дзе працаваў Вацлаў Іваноўскі, з якім супрацоўнічаў Вацлаў Ластоўскі⁵⁶. Гэта спрыяла прапагандзе беларускай кніжкі сярод кліентаў, што наведвалі склад Земляробчага Таварыства. Як паведамляў Ластоўскі, у каstryчніку і лістападзе 1913 г. продаж кніжак прынёс амаль 500 рублёў, прычым з 215 заказаў на паштовую перасылку 212 было зроблена сялянамі. «Нас гэта дужа цешыць, — адзначаў Ластоўскі, — бо гэта азначае, што рух пайшоў у патрэбным напрамку»⁵⁷.

Ужо ў сярэдзіне жніўня 1913 г. у «Нашай Ніве» з'явілася харектэрная аб'ява БВТ, якая пасля не раз будзе сустракацца на вокладках выдаваных ім кніжак. У ёй пропаноўвалася заняцца апрацоўкай кніжак у такой паслядоўнасці: пераклад усяго Святога Пісання, гісто-

рыі Старога і Новага Запавету для школ, кніжкі для набажэнства, Евангеллі на нядзелі і святы, гісторыя царквы для школ, беларуская граматыка, геаграфія, слоўнікі, арыфметыка ды іншыя школьнія падручнікі, а таксама папулярныя кніжкі па земляробстве. Несумненна, такое значнае месца рэлігійнай літаратуры адводзілася згодна з патрабаваннямі княгіні Радзівіл, якая шчодра падтрымлівала беларускі каталіцкі рух і між іншымі ахвяравала каштоўнасці на пабудову беларускай духоўнай семінарыі.

БВТ, напэўна, было не супраць выдання рэлігійнай літаратуры, аднак надавала галоўную ўвагу прыгожаму пісьменству, календарам і школьнім падручнікам. Таму даводзілася лавіраваць паміж жаданнямі княгіні і грамадскімі патрэбамі. За кароткі перыяд да выбуху Першай сусветнай вайны яно паспела выдаць пад сваёй маркай 14 кніжак досьць значнага аб'ёму і, апрача таго, прыняло ўдзел у некаторых выданнях, дзе назва выдавецтва не пазначалася. Сярод іх да рэлігійнай літаратуры належала толькі адна «Кантычка». Каб улагодзіць Радзівіл, на пяці з выпушчаных кніжак быў змешчаны яе радавы герб: лебедзь на хвалях⁵⁸. Гэты герб стаяў і на зборніку Максіма Багдановіча «Вянок», які выдалі ў канцы 1913 г. Вацлаў Іваноўскі і Ян Луцкевіч⁵⁹. Трэба адзначыць, што БВТ было адзіным беларускім выдавецтвам, якое перад Першай сусветнай вайной выплачвала аўтарскія ганары⁶⁰. Гэта надавала яму прэстыж і прываблівала супрацоўнікаў. Да таго ж пачалася распрацоўка школьніх падручнікаў, што дазволіла выдаць іх за кароткі тэрмін падчас нямецкай акупациі.

Пад кіраўніцтвам Вацлава Іваноўскага створаная ім суполка «Загляне сонца і ў наша аконца» ў Пецярбургу і Беларускае Выдавецкае Таварыства ў Вільні за 1906–1915 гг. выпусцілі агульным лікам 52 кніжкі накладам каля 150 тысяч асобнікаў⁶¹. Аднак фактычны плён яго ініцыятываў быў бы большы: сюды неабходна прыплюсаваць вынікі працы фармальна адасобленых выдавецтваў «Грамада» і А. Грыневіча ў Пецярбургу. Апроч гэтага, ён намовіў фірму «Альфа Нобель» і Агранамічнае Бюро ў Вільні да выдання некалькіх кніжак на беларускай мове, нарэшце, некалькі ўласных апрацовак выдаў пад маркай «Нашай Нівы». Такім чынам, канчатковы вынік выдавецкай дзейнасці Іваноўскага за 1906–1915 гг. дасягае нешта каля 80 кніжак, наклад якіх даходзіў да 220 тысяч асобнікаў. Гэта складала амаль палову ад усіх выдадзеных на той час беларускіх кніжак і больш як 60% ад іх накладу.

Іваноўскі як піянер беларускага выдавецкага руху адыграў выдатную ролю, пра гэта сведчаць і якасныя паказчыкі яго працы. Ён вярнуў з забыцця лепшыя творы беларускай літаратуры XIX ст., даў беларускаму чытачу шэраг перакладаў з польскай, украінскай і расейскай літаратуры, падтрымліваў творчасць сучасных паэтаў і празаікаў,

садзейнічаў нараджэнню і развіццю новай беларускай літаратуры. Выдадзеня ім падручнікі на цэлае дзесяцігоддзе апярэдзілі з'яўленне публічных беларускіх школ, а серыя драматургічных твораў дапамагла станаўленню аматарскіх тэатральных труп. Дзякуючы яго намаганням беларускі земляроб упершыню атрымаў сельскагаспадарчую літаратуру на роднай мове. Шмат зрабіў Іваноўскі і для распаўсюду кнігі: нарэшце яна пачала з'яўляцца ў кнігарнях як беларуская кніжка, а не як мясцовы фальклор у расейскай вокладцы.

На шляху да ажыццяўлення пастаўленых мэтаў Іваноўскі пазбягаў танных лозунгаў і эффектных пастулатаў, замяніў іх вялікім уласным напружаннем волі і розуму. Так ён станавіўся прыкладам для іншых, прыцягваў да сябе прыхільнікаў, вучыў іх супольнай працы, хоць і не вымагаў ад іх болей, чым яны маглі даць. Імкнуўся памно-жыць рэальныя вынікі гэтак важнай для Адраджэння Беларусі сваёй дзейнасці, але не дбаў пра самарэклamu і асабістую папулярнасць, нярэдка замест сябе вылучаў на першы план паплечнікаў. Гэта дазваляла пазбегнуць канфліктных сітуацый, але менавіта таму сёння мы ведаем значна больш пра вынікі яго працы, чым пра самога яе творцу.

Іваноўскі здолеў стварыць спрыяльную атмасферу для сваёй дзейнасці і сярод сямейнікаў. Яму дапамагалі жонка і браты Юры і Станіслаў. Іх польскае самаакрэсленне пры гэтым не стварала перашкоды. Сястра Галена не толькі пісала гаспадарчыя парады для земляробаў па-беларуску, але ў 1914 г., карыстаючыся са сваіх знаёмстваў, завязаных падчас вучобы ў Кембрыджы, змясціла ў лонданскім часопісе «Folk-Lore» тэксты пятнащаткі беларускіх песень з нотамі, запісаных у ваколіцы Лябёдкі. Публікацыя суправаджвалася вялікім уступам, дзе брытанскіх чытачоў знаёмілі з Беларуссю і яе проблемамі. Упершыню ў ангельскай тэрміналогіі пры гэтым быў выкарыстаны тэрмін «White Ruthenia» замест «Wite Russia». Новы назоў да-паўняўся знамянальным тлумачэннем: «No White Ruthenian wold ever allow him self to be called by a name would imply that he was Russian»⁶² («Ніводзін беларус ніколі не дазволіць называць сябе імем, якое значыць, што ён — расеец» — анг.). Можна дапусціць, што ў гэтай справе не абышлюся без удзелу Вацлава, асабліва пры апрацоўцы інфармацыйнай прадмовы. Яшчэ адным прыхільнікам беларускай справы ў іх сямейным коле стала швагерка Марыя, музыказнаўца, жонка літоўскага дзеяча Яна Кіманта (Кімантаса), якая ў 1914—1918 гг. кіравала беларускім хорам у Вільні⁶³.

Дзейнасць Іваноўскага пасля рэвалюцыі 1905 г. праходзіла пад сімвалічным дэвізам пецярбургскай выдавецкай суполкі, у перакананні, што сонца заглянене нарэшце і ў вокны беларускіх хат. Гэта быў адцягнены лозунг, і кожны з чытачоў выдаваных кніжак мог разумець яго па-свойму. У тагачасных публікацыях Іваноўскага мы не знайдзем

спробаў сформуляваць спецыфічныя лозунгі або палітычныя праграмы — іх замяніла канкрэтная стваральна праца, якая сама па сабе несла акрэслены палітычны сэнс, бо ўвесе час спараджала новыя каштоўнасці, якія стымулявалі працэс нацыянальнага адраджэння. І таму вынікі гэтай яго працы з ухвалай сустракалі ўсе прыхільнікі беларускага Рэнесансу, без увагі на іх палітычныя погляды. Не ставілі іх пад сумнёў і пазнейшыя крытыкі беларускага нацыянальнага руху.

Гэты рух, які перад Першай сусветнай вайной развіваўся амаль выключна ў галіне культуры (кніжкі, часопісы, культурна-асветніцкія і рэлігійна-каталіцкія арганізацыі), кроны наперад і ўпльываў на пашырэнне нацыянальнай свядомасці, а гэта штораз больш непакоіла ідэолагаў «адзінай і непадзельнай» Рasei, якія бачылі ў ім пагрозу сепаратызму. У прыватнасці, актывізаваліся прыхільнікі гэтак званага «западноруссизма», але ім не ўдалося стварыць паслядоўнай ідэалогіі, якую можна было б супрацьпаставіць ідэям беларускага нацыянальнага адраджэння. Затое расейскі ўрад трymаўся ліберальнай палітыкі і не мяшаўся ў барацьбу двух варожых напрамкаў — беларускага і «западнорусскага». Гэта стварала адпаведныя ўмовы для сумленнай канкуренцыі, і прыхільнікі нацыянальнай ідэі, якія маглі разлічваць толькі на ўласныя сілы, са спадзяваннем разбіць «западноруссизм» і дабіцца ад ураду афіцыйнага прызнання беларускай нацыі і мовы пераходзілі ў контрапаступ⁶⁴.

У барацьбе з «западноруссизмом» беларускі бок заваёўваў сімпатию і падтрымку польскага грамадства. Пра гэта сведчаць шматлікія публікацыі перадваеннага часу, прысвечаныя разнастайным аспектам беларускага руху, які трактаваўся як натуральны саюзнік на шляху да незалежнасці⁶⁵. У 1910 г. Чэслаў Янкоўскі, хаця і бачыў слабасць беларускай інтэлігенцыі ды абыякавасць народных мас, але лічыў, што, нягледзячы на русіфікацыю і апаплячванне, савмы вялікі шанц на здабыццё сімпатыўніх гэтих мас — за беларускай нацыянальнай справай. «Шмат людзей уплыве з яе рук на ўсход і на захад, — пісаў Янкоўскі, — але і тое, што застанецца, можа з цягам часу скласці цалкам значны народ»⁶⁶. З'яўленне такіх ацэнак праз некалькі год пасля выдання лемантара адлюстроўвала імклівы прагрэс нацыянальнай свядомасці сярод беларусаў за той нядоўгі час, што папярэднічаў Першай сусветнай вайне. Нарэшце «з нічога» пачало нараджацца «нешта».

¹ AGAD, zesp. Prozorów i Jelskich, 140₁, k. 151–152.

² Тамсама. К. 147.

³ Паведамленне С. Дабрынскай ад 12.05.1984 г.

⁴ Александровіч С. Путцяўні роднага слова. Мн., 1971. С. 163.

⁵ AGAD, zesp. Prozorów i Jelskich, 140₂.

⁶ Тамсама.

- ⁷ Wojniłowicz E. Wspomnienia 1847–1928. Część pierwsza. Wilno, 1931. S. 210–211.
- ⁸ AGAD, zesp. Prozorów i Jelskich, 140₂.
- ⁹ ЦДА ЛіМ, Менск, ф. 3, спр. 37, арк. 3. Дамова сябруў-заснавальнікаў.
- ¹⁰ У літаратуры часам выказываюцца на гэты конт іншыя меркаванні, таму варта адзначыць, што Цётка — актыўная ўдзельніца ўсіх гэтых арганізацыяў — падчас свайго жыцця ў Пецярбургу не ведала Б. Шыпілы. Пра гэта адкрыта сведчыць яе ліст да Б. Эпімаха-Шыпілы ад 28.06.1906 г., які ў поўным выглядзе апублікована Ю. Біблія, гл.: Матар’ялы да біографіі Цёткі // Запіскі аддзелу гуманітарных навук ІБК. Кн. 2. Праца клясы філялогіі. Т. 1. Мн., 1928. С. 296.
- ¹¹ Асаўліва харэктэрна гэта было для ролі, якую адыхіраваў Ю. Іваноўскі, які лічыў сябе за паліяка, што нікім чынам не перашкаджала яму падтрымліваць нацыянальны ініцыятывы Вацлава. Верагодна, Іваноўская поўнасцю альбо часткова графінаансавалі ўзнос таго, што Валейку — небагата га студэнта і суседа. Такім чынам, Вацлаў распарађаўся бальшыней галасоў ва управе суполкі, якую часам называлі «інтэрасам Іваноўскіх» (Вацлаў + Сабіна + Юры + Валейка).
- ¹² Александровіч С. Гісторыя і сучаснасць. Мн., 1968. С. 170–172.
- ¹³ Ліст без даты. Штэмпель пецярбургской пошты на канверце сведчыць, што адпраўлены ён быў 17.06.1906 г. — AGAD, zesp. Prozorów i Jelskich, 140₂.
- ¹⁴ Сярод гэтых падручнікаў толькі лемантар быў выдадзены апанімна, паколькі з’яўляўся частковым перакладампольскага лемантара Промыка, а часткова — арыгінальнай распрацоўкай В. Іваноўскага. Другі яго варыянт (гражданка) перапісаны К. Кастравіцкі, аднак без яго згоды быў грунтоўна перапраўлены В. Іваноўскім. Пры гэтым выдавецтва не магло называць імя Кастравіцкага, таму дзеля раўнавагі лацінскі варыянт застаўся таксама апанімны.
- ¹⁵ Elementarz białoruski // Kurjer Litewski. 25.07.1906.
- ¹⁶ Таксама.
- ¹⁷ Украины России. 24–31.12.1906. С. 741.
- ¹⁸ Русь. 05.11.1907 (приложение).
- ¹⁹ Навіна А. Адбітае жыццё. Вільня, 1929. С. 43.
- ²⁰ Пуцявінамі Янкі Купалы. Дакументы і матэрыялы. Мн., 1981. С. 55.
- ²¹ Наша Ніва. 24.11.1906.
- ²² Польмія. 1929. Сакавік. С. 86.
- ²³ Наша Ніва. 11.03.1908.
- ²⁴ Александровіч С. Гісторыя і сучаснасць. С. 177; Пуцявінамі Янкі Купалы... С. 59–69.
- ²⁵ Весь Петербург на 1909 г.
- ²⁶ Наша Ніва. 22.10.1909.
- ²⁷ Маладая Беларусь. 1912. Сш. 1. С. 153; Александровіч С. Гісторыя і сучаснасць. С. 178.
- ²⁸ Як сведчыць асаўбістый дакументы В. Валейкі, якія знаходзяцца ў валоданні сям’і ў Варшаве, 15.11.1910 г. ён распачаў працу ў Шчарбінаўскай шахце ў Данбасе як горны інжынер. Паводле інфармацыі Людвікі Войцік з Вільні, Сталыгва ўжо ў 1912 г. жыў у Варшаве і належаў да мясцовага Беларускага Гуртка.
- ²⁹ Гэта былі досьціць нетрадыцыйныя амбіцыі. Пра тое сведчыць выдадзеная ў 1909 г. у Вільні кнішка А. Грыневіча «Як барапіцца ад халеры», якая налічвала ўсяго... 2 старонкі.
- ³⁰ Александровіч С. Гісторыя і сучаснасць. С. 179; Весь Петербург на 1910 г.
- ³¹ Пра тое, што пасля прыезду ў Пецярбург Я. Купала пасяліўся ў памяшканні суполкі, сведчыць даты рэгістрацыі ў яго асаўбістым пасведчанні, апублікованым ў кн. «Пуцявінамі Янкі Купалы...», с. 48–49. Аднак гэты факт ігноруюць многія беларускія аўтары. Пра запрашэнне Купалы В. Іваноўскім гл. ліст У. Самойлі да Б. Шыпілы ад 02.12.1909 г. — таксама, с. 53, а таксама паведамленне Ф. Умястоўскага (Беларускі Дзень. 1928. С. 7).
- ³² Ліст Р. Зямкевіча да А. Ельскага ад 21.03.1909, AGAD, zesp. Prozorów i Jelskich, 140₂.

- ³³ Orzeszko E. Cham (muzyk). Petersburg, 1912. Infarmaцыя суполкі на вокладцы.
- ³⁴ Гэта быў: арыгінальная распрацоўка В. Іваноўскага, выдадзеная пад яго псеўданімам Вацлаў Тройца, «Cukier. Z hutarak z Dziedzkiem Symonam». Wilnia, 1908; а таксама яго пераклады папулярных брошур А. Семпалоўскага «Hutarki ab haspadarcy» і К. Дулембы «Jak ratawać uzduituju żywiołu», абедзве выйшлі ў Вільні ў 1909 г. пад перакладчыцкімі псеўданімамі «Антось Асіна» і «Антось Хатні». Усе тры працы папярэдне друкаваліся ў «Нашай Ніве».
- ³⁵ Далецкія — гэта быў псеўданім В. Іваноўскага, гл.: Seduro V. The Byelorussian Theater and Drama. New York, 1955. P. 153.
- ³⁶ Станкевіч Я. З гісторыі Беларусі. Мюнхен, 1958. С. 71.
- ³⁷ Маладая Беларусь. 1912. Сш. 1. С. 153.
- ³⁸ Тамсама.
- ³⁹ Семашкевіч Р. Беларускі літаратурна-грамадскі рух у Пецярбурзе. Мн., 1971. С. 118.
- ⁴⁰ Маладая Беларусь. С. 155.
- ⁴¹ Навіна А. (Луцкевіч А.) Роля моладзі ў пачатках адраджэнскага руху // Родныя Гоні. 1927. № 5; яго ж: Адбітае жыцьцё. Вільня, 1929. С. 44. Pra slobodniki u B. Ivanoўskaga i B. Shypliі pісаў таксама Б. Таращкевіч у сваёй аўтабіографіі ў 1933 г.
- ⁴² Отчет о состоянии и деятельности императорского С-Петербургского университета за 1912 г. СПб., 1913, приложение. С. 11.
- ⁴³ Наша Ніва. 02.08.1913.
- ⁴⁴ Луцкевіч А. За дваццаць п'ять гадоў... С. 11.
- ⁴⁵ Отчет о состоянии и деятельности императорского С-Петербургского университета за 1913 г. СПб., 1914. С. 369.
- ⁴⁶ Тамсама; Таращкевіч Б. Аўтабіографія за 1933 г.; Гарэцкі М. Гісторыя беларускай літаратуры. Вільня, 1921. С. 205.
- ⁴⁷ Kalush V. In the service of the people for a free Byelorussia. London, 1964. P. 15–17.
- ⁴⁸ Наша Ніва. 23.03.1907.
- ⁴⁹ Зборнік сценічных твораў. Беласток, 1957. С. 34.
- ⁵⁰ Семашкевіч Р... С. 114.
- ⁵¹ Пецярбургская суполка па-ранейшаму існавала, але была няздолная да выніковай працы і займалася завяршеннем ранейшай выдавецкай праграмы. У 1913–1914 гг. яна выдала некалькі найменняў, бальшыму з якіх склалі выпушчаныя асобнымі кніжкамі творы, што раней публіковаліся ў альманасе «Маладая Беларусь».
- ⁵² Вся Вільна на 1915 год. Вільно, 1915. Гл. VI. С. 57.
- ⁵³ Наша Ніва. 16.08.1913.
- ⁵⁴ Пуцявінамі Янкі Купалы... С. 81.
- ⁵⁵ Александровіч С. Гісторыя і сучаснасць... С. 199.
- ⁵⁶ Наша Ніва. 12.09.1913; Вся Вільна на 1915 год... Гл. IV. С. 57.
- ⁵⁷ Ліст Вацлава Ластоўскага да Людвікі Сівіцкай ад 01.12.1913 г. Асабісты архіў Людвікі Войцік у Вільні.
- ⁵⁸ Гэта быў выдадзены ў 1914 г. кн.: «Родныя Зъявы» Я. Коласа, «Рунь» М. Гарэцкага, «Курганик» К. Буйло, «Якім Бяздолны» Беларуса і «Васількі» Ядвігіна Ш.
- ⁵⁹ Ластоўскі В. Мае ўспаміны аб М. Багдановічы // Крывіч. 1926. № 1/11. С. 66.
- ⁶⁰ Александровіч С. Пуцявіны... С. 147.
- ⁶¹ Тамсама.
- ⁶² Iwanowska H., Onslow H. Some hite Ruthenian Folk-Songs // Folk-Lore. 1914. P. 92.
- ⁶³ Янушкевіч Я. Марыя Ячыноўская-Кімонт // ЛiM. 27.06.1986.
- ⁶⁴ Цывікевіч А. «Западно-руссизм»... С. 328–330.
- ⁶⁵ Гэтай проблематыкай займаліся асабліва «Przegląd Wileński», «Litwa», «Kurjer Litewski», «Kraj», «Tygodnik Ilustrowany» (1912, № 37–38), «Świat Słowiański» (1912, т. I), «Litwa i Ruś» (1913, № 6).
- ⁶⁶ Jankowski C. Kwestia Białoruska // Kurjer Warszawski. 24–25. 07.1910.